

Воронько У. І., ст. ІV курсу педагогічного факультету, науковий керівник – Мельничук Л. Б., к.пед.н., доцент (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янука, м. Рівне)

РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА САМОСТІЙНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

***Анотація.** У статті висвітлено особливості активізації пізнавальної активності та самостійності учнів початкової школи на уроках української мови. Проаналізовано теоретичні основи здійснення активізації в сучасній школі, зокрема на уроках української мови. Окреслено дидактичні підходи до розв'язання проблеми оволодіння учнями прийомами пізнавальної діяльності та самостійності. Охарактеризовано методи і прийоми розвитку пізнавальної активності та самостійності молодших школярів. Виокремлено та обґрунтовано етапи навчання в системі застосування методів активізації пізнавальної діяльності. Доведено значення завдань пошукового характеру та дидактичних ігор у формуванні пізнавальної активності та самостійності молодших школярів на уроках рідної мови.*

***Ключові слова:** розвиток, самостійність, пізнавальна активність, молодші школярі, початкова школа, освітній процес, українська мова.*

***Abstract.** The article highlights the features of enhancing cognitive activity and independence of elementary school students in the lessons of the Ukrainian language. The theoretical foundations of the implementation of activation in the school, in particular in the lessons of the Ukrainian language are analyzed. Didactic approaches to solving the problem of mastering by students the methods of cognitive activity and independence are determined. The methods and techniques for the development of cognitive activity and independence of younger students are characterized. The stages of training in the system of application of methods for enhancing cognitive activity are highlighted and substantiated. The importance of the tasks of a search character and didactic games in the formation of cognitive activity and independence of younger students in the lessons of their native language is proved.*

***Key words:** development, independence, cognitive activity, elementary school students, elementary school, educational process, Ukrainian language.*

На сучасному етапі розвитку освіти, а також в умовах демократизації та національного відродження в Україні особливо актуальності набуває проблема розвитку пізнавальної активності молодших школярів, зокрема на уроках української мови. Адже система освіти має забезпечити якісно новий рівень загальноосвітньої підготовки учнів. Аналіз теорії та практики

навчання свідчить, що продуктивне навчання не можливе без пошуків шляхів розвитку пізнавальної активності учнів, оскільки молодші школярі мають не лише засвоїти певну суму знань, а й навчитися спостерігати, порівнювати, аналізувати, міркувати. А цьому сприяють засоби, що активізують пізнавальну діяльність [1, с. 474].

Проблема розвитку пізнавальної активності є актуальною, а тому не дивно, що була в полі зору багатьох науковців, які вивчали різні її аспекти. Досліджували це питання спеціалісти в галузі психології та педагогіки: Л. Аристова, Ш. Амонашвілі, В. Лозова, В. Сухомлинський, Т. Шамова, Г. Щукіна та ін. У сучасних дослідженнях С. Огірка, А. Каніщенко, В. Киричука, Н. Пастернак, О. Савченко та інших науковців теж висвітлюється проблема розвитку пізнавальної активності учнів.

Сучасні психолого-педагогічні дослідження вітчизняних науковців свідчать, про значні позитивні зміни, що відбулися в загальному розвитку молодших школярів під впливом розвиваючого навчання. Це закономірний наслідок не тільки змін у змісті навчання, а й постійної орієнтації вчителя на організацію активної діяльності самого учня. Активний характер навчання є надійною основою розвитку пізнавальної самостійності молодших школярів. У дітей 6–9 років навчальна діяльність тільки починає формуватись. Тому важливу роль в оволодінні способами пізнавальної діяльності відіграють дії за зразком і аналогією. Водночас, дослідження і педагогічний досвід показують, що за певних умов навчання, вже першокласники спроможні успішно виконувати завдання, які вимагають пошуку, розмірковування, самостійних розумових зусиль.

Метою статті є дослідження проблеми розвитку пізнавальної активності та самостійності молодших школярів на уроках української мови.

Принцип активності є один із основних принципів навчання, а пізнавальна активність – це прагнення до набуття знань. На думку Г. Щукіної, пізнавальна активність школяра – це властивість особистості, яка інтенсивно формується в шкільні роки й впливає на весь процес навчальної діяльності. Це і передумова, і результат розвитку школяра; це й мета, засіб і результат активізації освітнього процесу [2].

Вивчення української мови у початкових класах передбачає можливість розвивати, удосконалювати уміння і навички усного мовлення учнів, забезпечити мотивацію навчання, поглибити уявлення учнів про навколишній світ, розвивати їхнє образне і логічне мислення, здійснювати патріотичне, морально-етичне й естетичне виховання.

Одним із найперспективніших шляхів розвитку пізнавальної активності учнів на уроках української мови, озброєння їх неодмінними вміннями і навичками є впровадження активних форм і методів навчання.

Метод навчання – це спосіб організації учителем діяльності учнів у процесі вивчення ними певного предмету. Будь-який з методів навчання передбачає взаємодію вчителя і учнів; це спосіб їх взаємної діяльності [3, с. 19].

Дидактична система методів навчання відображає загальні закономірності способів навчання, характерних для різних предметів шкільного курсу. Однак, разом з цією системою, існують методи навчання, специфічні для кожного навчального предмету, а особливо для української мови.

Дослідження останніх років показують, що є різні шляхи оволодіння учнями прийомами пізнавальної діяльності та самостійності на уроках української мови. Можна сказати, що тепер встановились такі підходи до розв'язання цієї проблеми:

1) оволодіння прийомами пізнавальної діяльності в процесі навчання, спрямованого на загальний розвиток особистості учня (змістовний підхід);

2) формування розумових прийомів у процесі спеціально організованої діяльності (операційний підхід) [3, с. 20].

Методи діяльності учнів – це методи самостійного оволодіння учнями знаннями та формування вмінь. Учитель, звичайно, і в цих випадках керує процесом навчання.

Прийоми першого методу навчання – відтворювати і аналізувати готові тексти, речення, словосполучення, слова – зв'язані, по-перше, з готовим мовним матеріалом, який наданий для аналізу; учні не змінюють його і не створюють на його основі новий: це лише відтворення, повторення того, що уже створено; по-друге, здійснюється аналіз відтвореного готового матеріалу за відомим зразком. Таким чином, здійснюється репродуктивна діяльність учнів: засвоєнні знання і навички використовуються в аналогічних умовах – на аналогічному мовному матеріалі. До прийомів цього методу можна віднести, наприклад, попереджувальний, пояснювальний, вибірковий диктанти, кометоване письмо, граматичний, фонетичний, орфографічний і пунктуаційний розбір, складені моделі даних словосполучень, схем до речень, розстановка знаків в тексті без знаків.

Прийоми другого методу навчання – вибору мовних засобів за відомим зразком у зв'язку з змінами поданих текстів, речень, словосполучень, слів – пов'язаних із змінами мовного матеріалу: учні повинні вибрати для того мовні засоби, але, як це робити, вони знають (зразок виконання завдання відомий), оскільки правила, на основі яких виконується робота, вже вивчені; ці правила учні вже застосовували в аналогічних ситуаціях. Учні не відкривають нових знань або способів їх знаходження, а закріплюють вивчене. Таким чином, застосування прийомів цього методу пропонує репродуктивну діяльність, роботу за зразком. До таких прийомів належать, наприклад, перебудовування речень з метою оволодіння синтаксичних конструкцій та розстановки розділових знаків, заміна одних синтаксичних конструкцій другими (без стилістичного завдання), заміна одних слів, словосполучень другими, близькими граматичними категоріями (без стилістичного завдання). Якщо ж додається стилістичне завдання, виконання роботи включає елементи пошукової діяльності учнів.

Під творчим використанням мовних засобів (третій метод) розуміємо використання їх у новій ситуації. Ця нова ситуація виникає у зв'язку з тим, що учні самі створюють тексти, речення, словосполучення, складають слова. Застосування методу навчання творчому використанню мовних засобів у зв'язку зі створенням текстів, речень, словосполучень, складання слів пропонує частково-пошукову і пошукову діяльність учнів. Прийомами цього методу є, наприклад, вільний диктант, переказ, твір; конструювання речень, складання словосполучень за певними моделями, з певними словами; створення слів з певним значенням і структурою (за моделями); підготовка відгуку про літературний твір, п'єсу та ін.; складання замітки до стінгазети, реферату, конспекту; постановка завдання пошукового характеру [4, с. 29].

У процесі виконання завдань пошукового характеру – своєрідне лінгвістичне дослідження учнів, твір на лінгвістичну тему. Наприклад, у чому особливість вживання займенника *свій* у таких випадках: у свій час, на своєму місці, не своїм голосом, поставити на своє місце, майстер своєї справи, іди своєю дорогою?

Щоб відповісти на запитання, учні повинні згадати про значення, граматичні ознаки і роль у мовленні займенника «свій», виявляти своєрідне наведення прикладів з точки зору використання цього займенника, повторити шлях ученого-лінгвіста, відкриваючи для себе нові знання.

Уся ця система роздумів у процесі виконання завдання пошукового характеру – процес творчий, шлях пошуку і знахідок. Текст у цьому випадку, створюється самими учнями у процесі усних та письмових роздумів, коли вони відповідають на запитання до завдань, розв'язують проблему, яка знаходиться в них. Відповідаючи на запитання, учні, звичайно, користуються відповідними мовними засобами.

Таким чином, виконання завдань пошукового характеру сприяють досягненню двох цілей: по-перше, оволодіння аналізом, дослідження різних сторін мовних явищ, по-друге, розвитку зв'язного мовлення учнів.

Етапи навчання в системі застосування методів активізації пізнавальної діяльності учнів можуть бути визначені в залежності від того, з яким мовним матеріалом вони мають справу: з готовим або з таким, який потрібно змінити або створити.

У відповідності до цього, етапи можуть бути складені таким чином:

На I етапі учні сприймають, осмислюють, аналізують готовий мовний матеріал, який подається їм або в процесі повідомлення учителем знань, або під час виконання вправ.

На II етапі здійснюється вибір мовних засобів за відомим зразком у зв'язку зі зміною певного мовного матеріалу.

Особливим є III етап – етап навчання творчому використанню мовних засобів у зв'язку з створенням текстів, речень, словосполучень, слів, коли здійснюється частково-пошукова і пошукова діяльність [5, с. 27].

Таким чином, три етапи, які були розглянуті нами вище, відповідають методам розвитку пізнавальної активності молодших школярів на уроках української мови.

Проблема виховання пізнавальної самостійності (прагнення і вміння учнів самостійно пізнавати нове в процесі пошукової діяльності), проблема активізації пізнавальної діяльності учнів не може бути вирішеною без використання під час вивчення української мови завдань пошукового характеру, до складу яких входять проблемні задачі, які передбачають дослідницьку діяльність учнів у процесі аналізу мовних явищ.

Наявними ознаками завдань пошукового характеру є такі:

1) виконання їх без посередньої участі вчителя (проблемні задачі) або з частковою «підказкою» з його боку (завдання частково-пошукового характеру);

2) відкриття учнями у процесі виконання завдань нових знань та нових способів досягнень цих знань.

Таким чином, під час виконання цих завдань перед учнями постає проблема у новій ситуації, розв'язання якої, зазвичай, викликає певні труднощі у школярів.

Вирішення різних типів проблемних ситуацій у процесі вивчення української мови пов'язано з умінням учнів співвідносити:

1) вимовляння слів з особливостями його звукового складу; з різною функцією звуків (під час вивчення фонетики);

2) лексичне значення слів, фразеологізмів та їх роль у мовленні (під час вивчення лексики і фразеології);

3) слово і процес його утворення (при вивченні словотворення);

4) лексичне значення слів і притаманні їм граматичні категорії, особливості словозміни; змістове значення словосполучень і речень їх граматичні особливості (під час вивчення граматики);

5) специфічні особливості мовних засобів та їх вживання в залежності від задач і умов спілкування (під час вивчення стилістики);

6) фонетичний і графічний образ слова: вимова і написання (під час вивчення орфографії);

7) інтонаційно-сміслові і структурно-семантичні речення і розстановки розділових знаків (під час вивчення пунктуації) [6].

Самостійність у навчанні – найважливіша передумова активного опанування учнями знань, умінь та навичок. Самостійність у навчальній роботі виявляється в пізнавальній активності, спрямованій на набуття знань, їх удосконалення, на володіння прийомами роботи.

Для розвитку пізнавальної самостійності у навчанні на уроках української мови слід формувати у молодших школярів такі якості:

1) уміння спланувати і організувати свою роботу;

2) ініціативність (уміння вносити в роботу елементи власних міркувань);

3) оволодіння правильними прийомами з навчальним матеріалом;

4) бажання і уміння своїми силами подолати труднощі, які виникають у процесі виконання завдань;

5) навички самоконтролю [6, с. 21].

Сьогодні на уроках української мови у початкових класах пріоритетною є розвивальна функція навчання, самостійність і нестандартність думки. Оволодіння навчальним предметом – означає навчитися розв'язувати не лише передбачені державним освітнім стандартом задачі, «нестандартні завдання», а й такі, що потребують певної незалежності мислення, творчих пошуків, оригінальності, винахідливості.

Найважливішим засобом активізації навчальної діяльності молодших школярів є раціональне поєднання дидактичної гри і навчання. У структурі уроку місце гри визначається її пізнавальною метою і можливостями навчального матеріалу. Кожна дидактична гра спрямована на розвиток мислення і мови дітей.

В організації роботи на уроці доцільно використовувати такі дидактичні ігри, застосування яких не вимагає від учителя багато часу на приготування відповідного обладнання, а від учнів запам'ятовування складних правил. Перевагу слід надавати тим іграм, які передбачають участь у них більшості дітей класу, швидко відповідь, зосередження довільної уваги. На уроках рідної мови у процесі розвитку усного мовлення і логічного мислення учнів доцільно проводити такі ігри: «З якого дерева листочок?», «Знайди такий самий предмет (колір, форма)», «Що змінилось?», «Чарівний мішечок», «Чого тут не вистачає?», «Продавець і покупець», «Який предмет (слово, або звук) зайвий?», «Коли це буває?», «Для чого це потрібно?», «Хто на чому грає?», «Хто виділяє такі звуки?» та ін. Наприклад, на уроках навчання грамоти за допомогою гри «Чарівний мішечок» можна закріплювати в учнів різноманітні уміння й навички. Набір предметів у мішечку має бути не випадковий. Він щоразу змінюється залежно від мети навчання: то це іграшки, у назвах яких є певні звуки або склади, які зараз вивчаються, то дрібні предмети, які треба описати. Цю гру можна використовувати і в наступних класах, як на звичайних уроках, так і на уроках розвитку зв'язного мовлення. Наприклад, розвиваючи у дітей уміння складати загадки, можна використовувати певні схеми [6, с. 129] (рис. 1).

Діти дуже люблять такі завдання. І достатньо вчителю ознайомити дітей із таким прийомом складання загадок один – два рази, як стає зрозуміло і цікаво надалі справлятися із такими завданнями самостійно.

Засобів розвитку пізнавальної самостійності в арсеналі вчителя початкових класів чимало, тому потрібно їх широко й уміло застосовувати, враховуючи при цьому мету уроку, характер навчального матеріалу, рівень підготовки учнів і власні можливості.

Загадки за діями		
Що робить?	як але не	Що таке саме?
Загадки за ознаками		
Який?	як але не	Що таке саме?

Рис. 1. Схеми складання загадок для для дітей молодших класів

Отже, самостійність учнів у навчанні є найважливішою передумовою свідомого й міцного оволодіння знаннями. Застосування самостійної роботи розвиває зосередженість, цілеспрямованість, уміння міркувати, запобігає формалізму в засвоєнні знань і взагалі формує самостійність як особливість мислення і рис характеру дитини.

1. Форостюк Т. В. Розвиток пізнавальної активності молодших школярів на уроках української мови засобами проблемних завдань і дидактичної гри. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 474–478. 2. Щукина Г. И. Методологические и теоретические проблемы активизации учебно- познавательной деятельности в свете реформы школы: Межвуз. сб. науч. тр. Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена Ленинград: ЛГПИ, 1996. 172 с. 3. Данилова Л. Розвивати пізнавальну активність учнів. *Рідна школа*. 2002. № 6. С. 18–20. 4. Бібік Н. М., Вашуленко М. С., Мартиненко В. О. Формування предметних компетентностей в учнів початкової школи: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2014. 346 с. 5. Васильченко І. В. Організація системи соціального виховання учнів. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 2. С. 27–30. 6. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. за наук. ред. М. С. Вашуленка. Київ: Літера ЛТД, 2010. 364 с.